

A *gyalázkodásokban* becsületsértő, rágalmazó kifejezések találhatók, ezek valamilyen módon sértik a vallásos érzületet. Leggyakoribb formája az *atta-teremtettetés*: az, aki atta-teremtettével káromkodott, a Teremtő mindenhatóságát vonta kétségbe, ti. az így gyalázott személyt az ördög teremtésének és ezáltal hívének nevezte. Mivel pedig a teremtett világ nem teremthet, ha valaki azt mondja a másíknak ördög teremtette, megvalósítja az istentagadást, s úgy büntetik, mint az istenkáromlót: halállal: elevenen nyelve kihúzzattatik és elmeteszetik, oszlopra felszegeztetik és a delikvensnek feje vétetik mint egy kiskunhalasi ítéletben olvashatjuk. Ennek ellenére nagyon sok perből idézhetünk: 1670: „Az captivus J. az magam aruló satoromban indulván engem rut Isten ellen való szitokkal *ördögh teremtettének* ördögh lelkűnek kutya lelkűnek... szidott” (Kolozsvár), 1716: „Kertész Istvánt szidalmazta *ördög adtával teremtettével* mondotta: Házába égetem az ördög atta teremtette Sodomita fiát” (Zemplén), 1750: „enye *diszno teremtette* el menél penig aszt monád, hogy ithon maratz, s meg csalál” (Kál).

Hasonlóan az istenkáromlást valósítják meg az ilyen káromkodások is: 1638: „első-benis az aszzony *eb nemzetsegenek* szida Varga Janost” (Marosvásárhely), 1674: „Toth Andrasne... halotta ez Fatens mostoha fja zayabul Anny Vaja ugian a' *kutya szüillöttének* az en mastoha Anjammak, hogy egj Malom kereket megh indithat” (Vác), 1734: „Aztis vallya hogy ezen Nyomorussagai előtt cir. 3 esztendőkkkel fenyegette megh Egetóné az Fatenst, hogy Tyukjai a kertben jártanak ezen Sokkal: Varj *Kutya pitsájabul esett*, megh siratod ezt mig élsz” (Szentés).

Régi káromkodási pörök jegyzői bizonyos kifejezéseket, szerkezeteket azok éktele-nül káromló jellege miatt nem írták le, hanem az *ese, esesz* (ez és ez) szavakkal helyettesítették írásban a szóban elhangzottakat: 1594: Balassy Gergely így zola: Verd altal eochem az eseszt mert mynd egy a bwzy” (Kolozsvár), 1599: „Egy Haydu Balinth nevő zolga kezdy Rut iktelen zokkal zidalmazny zegeny Vramath monduan, keovetheom kegmeteketh, The nagy hasu *ez s e z lilek* kúrua Rhadak Andras” (Marosvásárhely).

(Folytatjuk)

Galgóczi László

Tankönyvek tükrében

Az olvasástanítás rövid története Magyarországon a kezdetektől 1868-ig

A magyar olvasástanítás története valahol a XI. század közepén, a Szent István által alapított társaskáptalani, prépostsági, később székesegyházi iskolákban kezdődött. Itt a még az ókorban kicsírázott latin olvasástanítási módszert alkalmazták, mely a betűket külön-külön, majd a betűk sorát (az alfabetumot), később szavak, rövidebb mondatok olvasását tanította és gyakoroltatta. Az olvasástanulás első szakaszát a mássalhangzók és a hozzáadott magánhangzó együttes kimondása, hangoztatása alkotta. Ez úton sajátították el a betűk (írás kép) nevét, majd azok sorrendjét (elkülönítve a magánhangzókat és a mássalhangzókat). Tankönyv híján, ehhez segédeszközként a Donatus (korabeli elemi latin nyelvtankönyv) elején szereplő alfabetumot használhatták. A diákok az imakönyvek, illetve a Donatus szövegeit magolták.

A XV. században nyomtatott könyvek nyomtatott betűi olvasásának tanítása váltotta fel a kódexbetűk képeinek tanítását. Ekkortól indult annak a módszernek a terjedése, mely

szerint öt magánhangzóval (a, e, i, o, u) olvastatták a másalhangzókat, oly módon, hogy a kisdíák először a másalhangzó előtt, majd mögött olvasta a magánhangzót (előbb külön-külön, aztán összekapcsolva). A módszer neve sillabizálás volt (a latin syllaba, szótag jelentésű szóból). Ez a mai jelentésével ellentétben azonban nemcsak a szótagolást jelentette, hanem két betű összeolvasásának kizárólagos begyakorlási módját. A sillabizálás-módszer sikerének hatására a hagyományosan meglevő Donatus-könyvek elejére, az alfabétum mellé egyébként értelmetlen szótagoszlopok kerültek.

A XV–XVI. század nagy pedagógiai viharai (Jakob Grussbeutel a hangokat képeken látható állatok hangjával hozta kapcsolatba, Peter Jordan szavakból vonta el a betűket [pl. „Hans – h – mint aki a markába fúj”], Christofforus Hueber német nemzeti nyelvet oktató könyvet írt) Magyarországon a hagyományos módszereket nem forgatták fel, azonban a XVI. század végén, a reformáció magyarországi előretörésével, az iskolarendszerben változás következett be. A hazai iskolák jórésze a református egyház alá került. Ezt ellensúlyozva 1560-ban, a nagyszombati zsinaton Oláh Miklós esztergomi érsek elnökletével létrejött egy határozat, mely a népiskoláról s az olvasás tanításáról rendelkezett. Ekkortól íródnak az olvasást magyar nyelvű gyakorló szövegekkel tanító könyveink. Az első ilyenek a katekizmus-ábécés könyvek csoportjába tartoznak.

Ezekben a Donatus-könyvek példájára, az első oldalon helyezték el az ábécé betűsorait, az azokkal végzendő gyakorlatok útmutatásait, eztán következett az ismert gyakorló szöveg, a katekizmus anyaga. Az első ilyen, az úgynevezett Kolozsvári-ábécéskönyv, csak töredékesen maradt fenn. Az 1553-ban nyomtatott mű feltehetőleg Heltai Gáspár nyomdájában készült. A fennmaradt rész a következő szakaszokból áll: 1. a hangok sorrendje (nagy és kisbetűk), a hangok felosztása (szóló betűk, süket betűk); 2. a hangok összevonása (magánhangzó a másalhangzó előtt és után); 3. katekizmus szövegek. Huszonnégy évvel később jelent meg Bornemissza Péter munkája, a Semptén nyomtatott Négy Könyvecske. A négy részt valójában csak a mély keresztényi szemlélet kapcsolja össze. Közülük, számunkra csak az első rész érdekes, olvasókönyv volta miatt. Tagolódása a következő: 1. a hangok sorrendje (öreg bötük és kissebb bötük), 2. hangok felosztása (szó tévő bötük, kettős szó tévő bötük, mással zengő bötük), 3. hangok összevonása (egy magánhangzó a másalhangzó előtt és után), 4. gyakorlási szövegek. A könyvben helyet kapott a jellemzően magyar betűkapcsolatok (cz, gy, ny, sz, ts, tz) tanítása is. Ezen olvasást tanító könyvek módszere még egyező volt a latin nyelvű oktatás sillabizáló módszerével. Az olvasásgyakorló szöveget is az egy betű, még egy betű, szótag; egyik szótag, másik szótag, szó – úton kellett olvasni: pl. gyé-e-cr=gyer, em-e-ká=mek, gyer-mek, gyermek.

Új szemléletről tanúskodik az 1578 és 1583 között nyomtatott nagyszombati ábécéskönyv, melyet az olcsóbb előállíthatóság kedvéért tabula (tafel) formában alkották, kihagyva belőle a már hagyományos katekizmus-szövegeket. Maga a tabula elnevezés az első ilyen (fenn nem maradt) magyar mű szerzőjétől, Paulinus Péter esztergomi kanonoktól származik.

Apáczai Csere János Magyar Encyclopédiájának megjelenési éve (1653) új fejezetet nyitott a hazai pedagógia történetében. A következő két évszázad új pedagógiai elképzeléseinek az alapot a katolikus illetve protestáns iskolarendszer (városok, mezővárosok, falvak népiskoláinak) kialakulása teremtette meg. Jochannes Amos Comenius 1651 és 1653 között állította össze Sárospatakon az Artificii legendi et scribendi tirocinium – című olvasás- és írástanítási módszertani útmutatóját, melyben arról ír, hogy az olvasás és írás tanítását össze kell kapcsolni és játékosá kell tenni. Ehhez dolgozta ki az úgynevezett előgyakorlatok rendszerét, melyben „a pontok után az egyes vonalak következnek, majd a hajló vonalak és párhuzamosok, a derékszögű és hegyesszögű kampók és kereszték, végül

pedig a körök”. Módszere szerint a betűk közül először a nagybetűket kell sorra venni, mivel ezek az egyszerűbbek és könnyebben leírhatók, ezután kell megtanítani a kisbetűket, és az írott betűket. Comenius alapelve – „amit a gyerek leír, azt hangosan mondja is ki” – megváltoztatta a betűk összeolvasásának eddigi módszerét is. A gyermek előtt a tanító leírta, majd hangoztatta a betűkapcsolatot, ezt a műveletet ismételte meg a gyermek. Eztán veszik kézbe az ábécéskönyvet, az értelmetlen szótagok táblázatával, s ezt már csakis egyben olvassák ki. „A teljes szavak olvasásánál – írja Comenius – ne engedje a tanító, hogy a gyerekek a sillabizáló módszert használják.” Comenius módszere azonban elszigetelt és ismeretlen maradt korának pedagógusai körében, s a gyakorlatban a régi módon ment tovább minden.

1695-ben Kolozsváron, Szőnyi Nagy István írt könyvet acélból, hogy ezen változtasson. Művének címe: „Magyar oskola mellynek mesterségével az okos és serény tanító kiváltképpen az idősbeket írás olvasására XII. órák alatt megtaníthattya”. Benne határozottan elutasítja a sillabizálást, ami szerinte „hiábalóság és kerengő útvesztés”, de megtartja a hagyományos fokozatokat: táblára írja a betűket, előbb a nagy – majd a kisbetűket tanítja, és azokat a gyermekkel bizonyos nyomtatott szövegben keresteti.

A népoktatási intézmények XVII–XVIII. századi történetének ismeretében nem meglepő az, hogy a magyar nagyvárosok nyomdái elsősorban latin iskolák, gimnáziumok, kollégiumok számára készítettek tankönyveket. A szakirodalom ezeket latin-magyar ábécéskönyveknek nevezi, mert a gyakorló szövegeket latinul is és magyarul is közölték, és legtöbbjükben van latin-magyar szöszedet. Az első ilyen könyv 1630-ban, Pápán jelent meg, Pécselyi Király Imre református prédikátor összeállításában. A következő Lőcsén, 1694-ben, szintén *Abecedarium Latino-Hungarico pro pueris* – címmel. Ez utóbbi a gyakorlószövegek között énekeket és diákimádságokat is közölt. Szerzője ismeretlen. Itt jelenik meg a latin-magyar szópárgyűjtemény is. A szavakat tizenegy téma köré csoportosították: Az Istenről, Az égi dolgokról, Az emberről, A testrészekről, A ruháról, A házról, A konyháról, A rokonságról, A falusi dolgokról, A fürdőről, A számokról. Ugyanezt a változatot adták ki 1714-ben Debrecenben, majd 1755-ben Kolozsváron, 1762-ben Brassóban, 1767-ben Kassán. Az utóbbi két példányon *Iuxta exemplar Debrecensiense* (a debreceni példány alapján) felirattal.

Más ábécéskönyvtípust képviselnek a jezsuiták által kiadott könyvek. 1674-ben jelent meg az első, Kassán. Jellemzője, hogy a betűsorok és szótagoszlopok után itt is az imádságok következnek (gyakorlásra), de ezeket tizenkét kérdés és a rájuk adott egyébként igen terjedelmes válasz szakítja meg, majd két litánia és „Nomenclatura” – címmel szópárgyűjtemény következik. E több kiadást megérett könyvből a XVII. század végén kihagyták a polemizáló kérdéseket és válaszokat, valamint a litániákat. Érdekessége, hogy a szójegyzék játékos készítői, tanulást megkönnyítő célzattal, rímekbe faragták a szavakat, kis strófákat alkottak:

Vallum	sánc
Plica	ránc
Vermis	méreg
Venenum	féreg

A XVIII. századból való magyar nyelvű ábécéskönyvek kétségkívül a falusi, a mezővárosi, és a városi iskolák számára készültek. Bennük nincs latin nyelvű katekizmus. Magyar Á-bé-ce ismeretlen helyen nyomott s 1719-ben kiadott tizenhat oldalas mű az első ezek sorában. Tematikája, azonos a megelőző művekkel, egyérdekes dologban azonban eltér tőlük. A figyelmes olvasó az egyébként értelmetlen szósorozatok végén néhány értelmes sort vélhet felfedezni: bab, zab, rab, hab (...) már, nyár, kár, vár, bár. Az 1756-

ban megjelent s jezsuiták által írt, A magyar szóllásnak kezdetéről és Módgyáruul való keresztényi tudomány – címet viselő könyv érdekessége, hogy a 24 oldalas kiadvány első oldalára, a hazai tankönyvkiadásban először helyeztek iskolai életet ábrázoló képet. A kép jobb oldalán tanító ül, előtte fiú, kezében ábécéskönyv. Középen kislány, kezében tabulával. A háttérben fiúk ülnek és írásbeli feladatukat készítik. A kép bal oldalán egy főpap gyereket irányít a tanítóhoz (utalás arra, hogy Szent Gergely napján kezdődött a tanítás).

Az 1770-es évtized az új irányzatok előemelkedése mellett az iskolarendszer reformját hozta. A falusi, a mezővárosi és a városi oktatás alapja a normaiskola lett. (Az első magyarországi 1775-ben nyílt Pozsonyban.) A norma módszer honosítását az állami tanügyi szervek két úton szándékozták megvalósítani: 1. a norma-iskolákban folyó tanítóképzésen keresztül; 2. szakkönyvek révén. A norma-módszer alkotója Ignaz Felbiger új betűtanítási rendszert dolgozott ki, mely szerint az oktatás az i betűtől kezdve a bonyolultabb betűalakok felé haladt. Leglényegesebb újítása a sillabizálás elhagyása volt. Módszere alapján a tanító rámutatott a táblán lévő „ba” szótagra, majd ezt kimondta, azután rámutatott előbb a „b”, majd az „a” betűre, és jelt adva kimondatta a „ba” szótagot. Így járták végig a gyakorlás céljára készült táblázat összes szótagját.

Az ABC könyvetske a nemzeti iskoláknak hasznokra – című könyvet Rávai Miklós 1777-ben, a Mária Terézia rendelete alapján Ürményi József, Makó Pál, Kollár Ádám, Tetyánszky Dániel alkototta I. Ratio Educationis alapján írta. Hogy milyen nagyszerű hatással volt korára, csak egy adat: 1777-től 1852-ig folyamatosan német, német-magyar, német-szlovák, német-szlovén, német-horvát nyelveken jelentették meg. Benne három rész különíthető el: az egyes hangok ismertetése és gyakoroltatása, a hangzóösszevonás (egy vagy többszótagú szavak olvasásának gyakorlása), és egy terjedelmesebb szöveg a folyamatos olvasás gyakorlására („a társaságról” címmel).

A hazai pedagógia történetében új minőségi változást 1806-ban, a Szerdahelyi György által kidolgozott II. Ratio Educationis hozott, anyanyelvi iskolákra vonatkozó rendelkezéseivel. Intézkedései útmutatóul szolgáltak – az anyanyelvi oktatásra alapozva – a tananyaghoz és a tankönyvekhez. A második Ratio a következő három iskolatípust különböztette meg: a falusi és kisebb mezővárosi, a nagyobb mezővárosi és szabad királyi városi népnyelvű iskolákat. A falusi iskolákban a tanító osztott munkaformában, a betűk ismeretét s a szótagok összeolvasását, illetve a nyomtatott szövegek olvasását tanította (az első osztályban heti 2, a másodikban heti 3 órában). A városi, illetve mezővárosi iskolákban jobb volt a helyzet. Itt két tanító, heti 12 órában tanította a betűolvasást és a szótagoló olvasást. A második Ratio után keletkezett könyveket több csoportra lehetne osztani: 1. állami, azaz katolikus, illetve felekezeti ábécék; 2. magyar nyelvű, valamint tüköroldalas, kétnyelvű könyvek. 1803 és 1847 között 34 ábécéskönyv jelent meg, ennek kétharmada a reformkorban. A legtöbb közülük felekezeti jellegű, születtek azonban e szempontból semleges ábécék is (Vajda Péter: Nemzeti Ábécze; Döbrentei Gábor: Magyar ábécze olvasásban gyakorlás végett; Bátky Károly: Elemi olvasókönyv). Ezekből összeállítható a tankönyv csoport szerkezetének vázlata. Három részre tagolhatók: 1. az ábécé bemutatása (ez kétféle lehet: a., nagybetűk ábécérendben való felsorolása; b., a magánhangzók majd a mássalhangzók felsorolása), 2. betűfoglalások; 3. olvasási gyakorlatok. Némelyikhez tartozott egy számtani melléklet is, benne arab és római számokkal, valamint a szorzótáblával.

Ebben a korszakban még nem különült el a tankönyv és a tanári segédkönyv (másnéven vezérkönyv), a tankönyvíró tanácsait csak a bevezető tanulmányban olvashatták. Ilyen bevezetőt írt 1838-ban megjelent ábécéjének elejére Wurga János is. Így születtek

az első módszertanok. Vajna Antal: Útmutató az olvasni tanításban a tanítók számára előre bocsátott rövid hangtannal (Kolozsvár, 1832, 61 oldal) – című könyvében elsősorban a helyes és szép kiejtés tanítását, Márki József: Módszertan, vagyis útmutatás, miként kelljen a nyilvános elemi tanításban egyszerűen eljárni (Pest, 1884) útmutatójában pedig a falutáblák használatát és a szótagolvasást emeli elő. Az új módszerek az 1845-ös Magyarország elemi tanodáinak szabályai – című könyvben csapódtak le. 17 oldalon minden fontos kérdést tárgyal. Határozottan fogalmazza meg az anyanyelvi iskolák célját: „az írás és az olvasás megtanítása, a kifejezőképesség fejlesztése”. Noha nem olyan hatalmas nagyságú intézkedés, mint a Ratiók, de mellettük s velük szerepe volt abban, hogy 1845 és 1868 között 22 ábécéskönyv jelent meg. A szám nem tűnik kevésnek, ha figyelembe vesszük, hogy a korszak igencsak bővelkedett politikai fordulatokban, s bár a fennálló társadalmi rend nem változott, elképzelhetjük, hogy csak megakasztólag hatottak mindenfajta alkotótevékenységre. Az 1845. utáni ábécék szerkezetéről nem lehet sok mondanivalóm, hiszen ezek felépítésükben megegyeznek az I. és II. Ratio Educationis ábécéinek szerkezetével. Módszerüket tekintve többnyire hangoztatva (azaz írva-olvasva) tanítják az ábécét.

Írásom utolsó részében szeretnék néhány szót ejteni az 1850-es és 1860-as évek ábécéskönyveinek ismeretanyagáról és szemléletéről. Nézzük először a felekezeti ábécéskönyveket. Ezek kivétel nélkül mélységesen vallásosak voltak, nevelési céljukat át meg átszövik az imádságok, valláserkölcsök regulák. Legtöbbjük vallási szövegekben közölte a falusi, illetve városi gyermekek számára nélkülözhetetlen ismereteket. Tartalmi újdonság elsősorban (a napsugarakról, a csillagokról, a kíváncsiságról szóló témák mellett) a nemzeti öntudat ébresztgetése volt. Az író, Grynaena Alajos formai újítása az volt, hogy a gyakorlószöveget anya és gyermeke dialógusává alakította. Az állami ábécéskönyvek sem különböztek a vallásos szemléletet. Legtöbbjük ismeretanyaga nem haladta meg a felekezeti ábécéskönyvekét. Az egyetlen, mely talán ismertetést érdemel: Gönczy Pál ABC vezérfonal az írva olvasás tanítására – című, 1864-ben megjelent könyve. Gönczy alapos ismereteket közöl erdőről, mezőről, földről, levegőről emberről, Istenről. Stílusa világos, érthető – nem véletlen, hogy a mintegy hetven oldalas mű az 1868-as törvény után is az egyik legtöbbet kiadott ábécéskönyvünk volt.

Azon a jögon, hogy az utolsó pontot is én helyezhetem el dolgozatom legvégén, elmondanám, hogy ezek az ábécék csak a minimális ismereteket foglalták magukba, csak annyit, amennyi az olvasás megtanulásához elengedhetetlenül szükséges volt. Ennyit követeltek a rendezetek és ennyi fért bele a két-három évnvi tanulási időbe, amely amúgy is többnyire a téli hónapokra korlátozódott. Dologidőben nem lehet olvasni...

Jancsák Csaba

Bibliográfia

A magyar nevelés története I. Főszerkesztő: Horváth Márton. TK., 1988.

Barcsai József: *Az olvasás-írás tanítása*. Baja, 1930.

Bene Lajos: *Magyar Tanítók Lexikona*. Bp., 1937.

Bökényi Dániel: *A magyar abc- és olvasókönyvek történeti fejlődése*. Máramaros-Sziget, 1891.

Zöldes Éva: *Az olvasástani történetéből*. In: Bárczi Gusztáv GyPTF Évkönyve, 1964.

Kenyeres Eleménné: *Az olvasás tanítása és az ábécéskönyvek*. A Magyar Tanítóképző kiadása 1927.

Ligeti Róbert: *Az olvasni tanulás történetének áttekintése*. In: Pszichológiai Szemle, 1972. 128–131.